

שינוי תכונות בדגים לענין כשרותם

הרקע לבעיה
בני כלאיים או מין חדש
השאלות לדיון
א. אין הכלאה בין טהור לטמא
ב. דג טמא משריץ, דג טהור מטיל ביצים
ג. היוצא מן הטהור טהור
ד. סימני טהרה מראים את ההיתר - או גורמים להיתר?
מסקנה

הרקע לבעיה

לכל בעל חיים תכונות משלו. מתנת הבורא היא שכל אדם שונה מחברו, כפי שמתארת הגמרא בסנהדרין (לח, א): [למה נברא האדם יחידי] להגיד גדולתו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד וכולן דומין זה לזה, אבל הקב"ה טובע כל אדם בחותמו של אדם הראשון ואין אחד דומה לחברו. תכונה זו אינה קיימת רק באדם, היא נכונה לגבי כל בעלי החיים. ההתפתחות של בני האדם ובעלי החיים האחרים מורכבת מהחומר התורשתי¹ ומתנאי הסביבה², כלומר שהפוטנציאל שלהם מנוצל באמצעות תנאי הסביבה, כולל החינוך וכדומה³. הוויכוח בין החוקרים והפילוסופים הוא בעיקר לגבי חלקו של כל אחד מהגורמים בהתפתחות זו.

לפני שנים עמדתי ב'המעין'⁴ על בעיית הברבוט, שנחלקו בו בעלי התוספות האם הוא דג טהור או לא. שם הסברנו את אפשרות הטעות בין שני דגים הדומים זה לזה,

- 1 מתנת הקב"ה לאדם או לבעל החיים היא, שהחומר התורשתי שיקבל מאביו ומאמו אינו מוגדר מראש. ידועה הבדיחה, שאחד מחכמי אומות העולם נערץ ע"י אשה יפה, והיא הציעה שישא אותה לאשה, כשטענתה היא: 'זהו שידוך אידיאלי, הילדים שלנו יירשו את החכמה ממך ואת היופי ממני'. אך הוא ענה לה: 'ומה יקרה אם הם יירשו את החכמה שלך ואת היופי שלי?'
- 2 כדוגמא: אדם בעל נטייה להשמנה ישמין בקלות. לעומת זאת, אם יחסר לו מזון, או שיקפיד על דיאטה מתאימה, הוא לא ישמין.
- 3 הרמב"ם כבר עמד על הדבר בתחילת הפרק השמיני משמונה הפרקים.
- 4 במאמר 'על זיהוי הדג הנקרא ברבוט' א', טבת תשמ"ב [לג, ב] עמ' 17-18.

כשאחד הוא בעל קשקשים טיפוסיים ולכן הוא דג טהור, והשני הוא חסר קשקשים לחלוטין ולפיכך אינו דג טהור. עמדנו על העובדה שכמעט כל הדגים השטוחים הם בעלי קשקשים, ודג הברבוט הוא יוצא מהכלל.

כמה שנים מאוחר יותר תיארתי ב'שרידים'⁵ את הוויכוח הגדול שהיה בלונדון, לאחר שבשנת תצ"ח (1738) דן בית הדין בבעיית הטורבוט⁶, לאחר תשעים שנה בשנת תקפ"ב (1822) התיר הרב הראשי את הדג, ובשנת תש"ט (1949) בהכנת רשימת הכשרות החדשה הדג נאסר ע"י אותו בית הדין (לאחר 127 שנים לא הרגישו כנראה בסתירה שבין פסקי הדין). הטורבוט הוא דג שטוח שאין לו קשקשים. כשהרציתי על נושא חוסר הקשקשים של הדג השטוח הזה בפני אנשי מדע - הם שללו את האפשרות הזו מכל וכל (כל כך היה מקובל שכל הדגים השטוחים הם שחיינים גרועים ולכן בעלי קשקשים). למרות הכל זוהי עובדה, שהוכחה כיום גם בספרות המדעית. יש דג אחד שטוח שהוא חסר קשקשים וישנו דג אחר דומה לו, אך הוא הפוך⁷ והוא טהור.

הקב"ה ברא את הצמחים ואת בעלי החיים 'למיניהם'. כל הדגים הם קבוצה אחת והחיות קבוצה אחרת. בתוך הקבוצה יש שוב קבוצות: כל מפריסי הפרסה (שוסעי השסע) הם קבוצה אחרת ממפריטי הפרסה (סוסים וחמורים). כך מחלקים את בעלי החיים למשפחות, לסדרות, לסוגים, למינים ולגזעים (ההגדרה המדעית למין היא: שני בעלי חיים שייכים לאותו המין כשהם מזדווגים יחד ומעמידים צאצאים פוריים).

מתברר שלעיתים קיימים מינים שונים של אותו סוג דג, חלקם יש להם קשקשים וחלקם אין להם קשקשים⁸, או שלרובם הגדול יש, ואצל מין אחד הם חסרים. המין שבו הקשקשים חסרים אינו טהור, והאחרים טהורים. הרב דוד פעלדמאן (בספרו שימושה של תורה, לונדון, תשט"ז) מצביע על כך שיש דגים שטוחים שהצד השמאלי נמצא למעלה ויש שהצד הימני נמצא למעלה⁹. הרב פעלדמאן מצביע על תופעה מעניינת, שדג ימני הוא תמיד טהור, ודג שמאלי יכול להיות טמא, וזהו הדג האמור.

- 5 גליון ב (אייר תשמ"ד) במאמר 'לעיון בשאלת דג הטורבוט' (עם מ' ניגון), עמ' טז-כ.
- 6 הטורבוט הוא כנראה שמו האנגלי של הברבוט בצרפתית. בשני המאמרים הנזכרים הסברנו את הסיבה לאי הבהירות.
- 7 אם נסתכל על הדגים השטוחים מלמעלה, כשהצד חסר העיניים למטה, נראה שהעיניים הנמצאות מעל הפה פעם בשמאל ופעם בימין. ראה בתמונה, בתמונה הימנית נראה הדג מצדו השמאלי ובתמונה השמאלית מצדו הימני.
- 8 עפ"ר שינוי כהופעת קשקשים הוא שינוי כל כך גדול, שהדגים בוודאי אינם שייכים לאותו הסוג.
- 9 הדג השטוח מכונה בעברית 'דג משה רבנו'. לפי מסורת מסויימת, שמקורה אינו ידוע לי, בקריעת ים סוף נחתכו הדגים שהיו במקום הקריעה לשני חלקים, וצאצאי חצאי הדגים הללו הם הדגים השטוחים, חציים שמאליים וחציים ימניים...

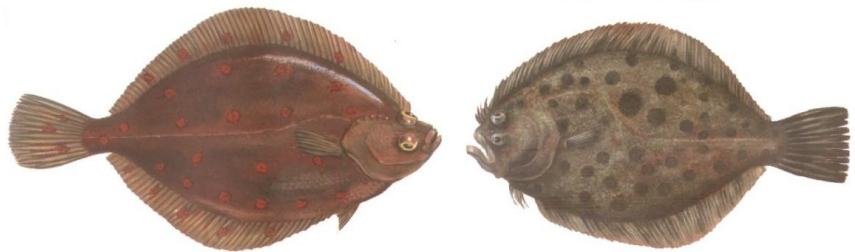
הטעות בהבחנה שבין שני המינים הביאה לוויכוח שבין בעלי התוספות. כמסקנה נמשך הוויכוח בעניין זה כמעט עד היום הזה. בספרי מזון כשר מן החי (ירושלים תשמ"ה עמ' 110) הבאתי את כל השמות המדעיים של שני הדגים שאפשר להחליף ביניהם, וכן את השמות המקובלים בשפות העיקריות.

בני כלאיים או מין חדש

במאמרנו ב'שרידיים' (שם) הובאה בין היתר הטענה שמדובר בדג אחד, שכן נולדים בני כלאיים של שני המינים. לבני הכלאים הללו יש את צורת הדג האסור, ויש להם קשקשים. ראיתי דוגמאות באוסף של המוזיאון הבריטי.

השאלה שמעסיקה אותנו כעת היא: האם הדג נושא הקשקשים הבא משני המינים הוא דג טהור? למעשה אין אנו יודעים מי האב ומי האם. הדג החדש יוכל להיות מביצי המין המותר ומזרע המין האסור או להיפך. ייתכן ונצטרך לחשוב כאן גם על משמעות "חוששין לזרע האב" או שלא חוששים לו.

השלכות משאלה זו יכולות להיות לדג סלמון מסוג חדש, שהוא הכלאה בין צלופח לסלמון: הצלופח הוא דג שאין לו קשקשים, לפחות מבחינה הלכתית. ישנם אמנם סוגי צלופח שבטכנולוגיה גנטית הביאו לכך שיש להם קשקשים¹⁰. היום יש שמכליאים את הצלופח עם סלמון ומקבלים דג סלמון גדול מהרגיל, ובעיקר דג שגדל פי חמש יותר מהר מדג הסלמון הרגיל. יתכן ומבחינה הלכתית יהיה הבדל בין אם האם היא הסלמון או הצלופח (כנראה שלמעשה הסלמון היא האם).

שני מיני הדג השטוח: מימין הדג האסור - אין לו קשקשים, רק בליטות היוצאות מהעור, כעין קוצים קטנים. את אבחנת הצד עושים כשרואים את העיניים מעל הפה, אז הם נראים בצד שמאל, וא"כ זהו דג שמאלי. הדג שבתמונה משמאל הוא דג ימני. לכל הדגים הימניים יש קשקשים, לפחות מצד הבטן.

10 זו שאלה בפני עצמה, איך להתייחס לדג בלי קשקשים שהצליחו באופן גנטי לגרום שיהיו לו קשקשים. בעניין זה הכריע הראשון לציון הרב בקשי דורון שהם נחשבים לקשקשים, אלא שמפאת הדמיון לדג שאינו טהור יש לאסור אותם. עי' שו"ת בנין אב חלק ב סי' מב.

א. אין הכלאה בין טהור לטמא

בבכורות (ז, א) כתוב שאין מתעברת לא טמאה מן הטהור ולא טהורה מן הטמא. לפי זה יש לנו כלל האומר שבעל חיים טהור אינו מתרבה עם בעל חיים טמא. כלל זה בדרך כלל נכון, לפחות במידה ולשני בני הזוג יש אברי הולדה, ושנה הזדווגות ביניהם. יתכן לומר שהשינוי בביצים המוטלות לים אינו כל כך גדול שזכר מהמין השני לא ישחה אחרי הנקבה ויפרה את ביציה, ולכן כשהפרייה היא מחוץ לגוף יתכן שהכלל הזה של חז"ל אינו מתקיים.

ב. דג טמא משריץ, דג טהור מטיל ביצים

כלל אחר הוא שדג טמא משריץ, ודג טהור מטיל ביצים (בכורות ז, ב). האם נוכל לומר על המין חסר הקשקשים שמכיוון שהוא מטיל ביצים הרי הוא דג טהור? סימני המשנה של בעלי החיים (בניגוד לסימנים העיקריים – סנפיר וקשקשת – האמורים בתורה) הם סימנים כלליים, שהסיקו חכמים מהניסיון. הם כללים כלליים לכיוון מחשבה בלבד, ואין להם סמכות כמו לכללים אחרים שבחז"ל. למעשה יש הרבה מינים שאינם בעלי סנפיר וקשקשת ובכל זאת מטילי ביצים, וברור שלעולם לא נוכל להתיר דג על פי הנחה זו.

ג. היוצא מן הטהור טהור

היוצא מן הטהור טהור... (משנה בכורות ה, ב). מהכלל הזה היינו יכולים להסיק שעלינו לבדוק מי היא האם, ואם היא בעלת קשקשים, ואז היוצא ממנה טהור, ואם אין לה קשקשים היוצא ממנה אסור. אמנם הכלל הזה חל רק בהקשר ישיר: פרה שהמליטה כמין סוס הוא מותר, וסוסה שהמליטה מעין פרה הולד אסור. לפי כלל זה היה צריך להיות שכל היוצא מן הטריפה הוא טריפה, ואכן ביצת טריפה אסורה; מאידך, אפרוח היוצא מביצת טריפה הוא מותר. ההסבר הוא שביצה המגדלת אפרוח מפסיקה להיות ביצה ראויה למאכל ולכן אינה נחשבת לאיסור (ראה יורה דעה סי' פו סע' ז ובש"ך ס"ק כ), ולכן האפרוח הוא בעל חיים חדש, שאין בו איסור. זה מתאים עוד יותר לריר ההטלה של הדגים בים, שאינו נאכל אפילו בשעת הדחק, ובוודאי שאינו נחשב מאכל.

ד. סימני טהרה מראים את ההיתר – או גורמים להיתר?

סימני הטהרה בבהמה, בחיה, בדגים ובמידה מסויימת גם בחגבים, הם הסימנים שנתנה התורה במינים אלו. הסימנים האמורים בתורה הם הקובעים. לפעמים חכמינו נתנו סימנים נוספים, אך הם בעלי משמעות רק כעזרה לסימנים הראשיים.

סימני העוף הם רק להיכר, ולכן ההלכה היא שעוף טהור נאכל במסורת בלבד. סימני בהמה, חיה ודגים הם סימנים להיתר – או שהם גורמים להיתר?¹¹ קיימת סוגיא שבה נידונה השאלה מה הדין כאשר 'אין לו עכשיו ועתיד לגדל לאחר זמן' וכו' (חולין סו א-ב). אם הסימנים מראים לנו את ההיתר, נוכל לומר שאף אם לא רואים סימנים, כי הם יבואו עם הזמן, בעל החיים הוא טהור. כך מצאנו את הדרשה בגמרא: הכתיב "אשר לא" והקריא הוא "אשר לו" (שנאמר בחגבים, ויקרא יא, כא), והכוונה שאין לו עכשיו ועתיד לגדל לאחר זמן, או אפילו אם היה לו בעבר וכעת אין לו, הוא בעל חיים טהור.

אם נאמר שהסימנים הם המתירים, איך נוכל להתיר את בעל החיים מראש על סמך סימנים שיתירו אותו אחר כך? יתר על כן: כיצד ייתכן שבעל חיים אסור בחלק מחייו ויותר אחר כך? אפשר לשאול עוד יותר: ישנם דגים שיש לזכרים קשקשים ואין לנקבות. כיצד ייתכן שהזכרים יהיו מותרים והנקבות לא (או אולי להיפך במינים אחרים)? ייתכן ולמעשה נאכל רק את המין המותר לפי הקשקשים שיש בו, אבל מיסוד הדין בוודאי שיש לכל מין את ההלכות שלו, ולא יתכן שיהיה הבדל בין זכר לנקבה.

למעשה נראה שהסימנים הם סימנים, אך אינם גורמים (רמב"ן על ויקרא יא, י). אם נאמר שהסימנים הם המתירים, ייתכן וישתנה הסטטוס של בעל החיים בעקבות הטיפול הגנטי גם במשך חייו.

מסקנה

הסטטוס ההלכתי של בעל חיים הוא כפי שהוא נראה בפועל. אם יש לדג סנפיר וקשקשת הרי הוא דג טהור, ואם אין לו סנפיר וקשקשת הוא דג טמא¹¹. לכך מתאימים דברי ר"ח בן עטר, העומד ב'אור החיים' (ויקרא יא, ז) על ההבדל בין הנאמר לגבי גמל, שפן וארנבת 'פרסה לא הפריס' בלשון עבר, לבין הנאמר לגבי החזיר 'והוא גרה לא ייגר' בלשון עתיד. וכך כתב: "פירוש, תנאי הוא הדבר, כל זמן שהוא לא ייגר [הוא טמא], אבל לעתיד לבוא יעלה גרה ויחזור להיות מותר; ולא שיישאר בלא גרה ויותר – כי התורה לא תשונה".

11 בדרך כלל אנו סומכים על סימן הקשקשת בלבד; אבל ייתכן שעל ידי שינוי החומר הגנטי ישתנה סימן הקשקשת, וייתכן שגם סימן הסנפיר ישתנה (במקום אחר אדון על המצב בבעלי חיים אחרים).